

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 103, 2018

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 103, 2018

МЯСТОТО, НАРЕЧЕНО БАНИЦА

ЕЛИСАВЕТА МУСАКОВА*

Институт за изследване на изкуствата – БАН

Elissaveta Moussakova. THE PLACE CALLED BANITSA

In the manuscript known as the Banitsa Gospels the colophon of the priest John reveals that it was completed in “St Nicholas, in the place called Banitsa”. Benyo Tsonev suggested, mainly from philological evidence, that this allegedly detailed comment refers to the village of Banitsa near Vratsa (North-West Bulgaria) and its church St Nicholas. Indeed, the scholar also considered other locations of the same name but eventually he and all other researchers after him accepted the Vratsa region as the most probable place of origin of the manuscript. What is more, certain authors ranked Banitsa as a literary centre related to the capital Tarnovo. Not only the peculiarities of the codex, but also the lack of data about any scribal activity in Banitsa or in Vratsa itself in the late thirteenth or early fourteenth century, demand an attempt to confirm or reject Tsonev’s attribution. Starting from the unclear reference “St Nicholas” (church or monastery?), the problematic existence of literary centre of either in/near the village and the evidence of the Greek titles (in Cyrillic script) of the Gospels of Luke and John, the author of this paper reconsiders the question of the manuscripts’ origin. As far as sources were consulted, none of the proposed solutions – the present-day villages Vevi near Florina and Karié near Serres, the metochion Banitsa on Mount Athos and the castle Banishta near Bachkovo Monastery – proved satisfactory; so Tsonev’s arguments remain valid. The reason of this study then lies in the turn of the perspective: the Banitsa Gospels

* Разширен вариант на тази статия беше междувременно публикуван в: *Palaeobulgaria/Старобългаристика*, 2019, № 1, с. 24 – 44.

should not any more be seen as an evidence for a village with scribal activity, but as a departure point towards proving the provenance and establishing the characteristics of a supposed centre in a cultural contact zone. Only in this way will be substantiated either Naumov's and Skomorokhova's opinion of the liturgical novelty of the rubrics and the early date of the manuscript or Vakareliyska's claim of its later composition in the mid fourteenth century and its membership in a group of Gospels preserving a remarkably archaic textological tradition.

Keywords: manuscript, Banitsa Gospels, Vratsa, Vevi, Karié, Mount Athos.

В ръкописа, наречен *Банишко евангелие* (нататък *Бан*)¹, са посочени и името на писача, и мястото, където той е направил преписа (л. 205а): „... Изписа се тази книга в мястото, наречено Баница, в Свети Никола, от мен грешния раб Христов и на неговата майка Богородица, поп Йоан. [...]“². Наглед необичайно обстоянните за тази епоха данни повдигат въпроси, които остават без напълно задоволителни отговори, включително и в тази статия, чието заключение повтаря вече изказани мнения. Къде тогава е смисълът от нова публикация? Единствено в това, че мненията за произхода на *Бан* почиват на непълни исторически факти³ и се налага да бъдат преразгледани с надеждата, че някои допълнения и нови акценти върху особеностите на ръкописа ще са стъпка напред към по-точното ситуиране на неговата книжовна среда.

МЯСТОТО БАНИЦА

Филологът Беньо Цонев (1863 – 1926) дава две предположения за неговото местоположение: с. Баница във Врачанско или една от „Тетовските Баници“ в Северна Македония, но посочва и други селища със същото име в Серско, Солунско, Леринско, Неврокопско, Бачковско⁴. В изданието на паметника Екатерина Дограмаджиева и Божидар Райков потвърждават локализацията

¹ НБКМ 847, датиран от края на XIII в. **Момчилов**, И. Сборник от образци за изучаването на старобългарския език. Виена 1865, с. 13 – 20; **Цонев**, Б. Книжовни старини от Елена. // ГСУ, Историко-филологически факултет, XIX, 1923, с. 3, 4, 7 – 30 (с 1 ил.); **Стоянов**, М., **Кодов**, Х. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. 3. София, 1964, с. 19; **Дограмаджиева**, Е., **Райков**, Б. Банишко евангелие. Среднобългарски паметник от XIII век. София, 1981.

² В буквален превод. Целия текст и новобългарския превод на бележката вж. у **Христова**, Б., **Караджова**, Д., **Узунова**, Е. Бележки на българските книжовници X – XVIII век. Т. 1. София, 2003, с. 34 – 35, 95, № 30. В оригинала няма определение „църква“.

³ **Мусакова**, Е. Писмо и писачи в българските ръкописи до края на XVII в. София, 2015, с. 55, 58.

⁴ **Цонев**, Б. Книжовни старини...

за врачанското село като най-приемлива, като се позовават, както и техният предшественик, на езикови аргументи⁵.

Врачанската локализация изглежда убедителна и по други причини. Районът е богат на свидетелства за непрекъснат културен живот през хилядолетията⁶, а един важен исторически извор за значението на града през Средновековието е *Врачанският надпис*, приписван на Михаил II Асен (1246 – 1256)⁷ или на Михаил III Шишман Асен (1323 – 1330)⁸. Достатъчни ли са тези и подобни съображения, за да бъде прието без резерви твърдението, че манастир в с. Баница, посветен на „Св. Никола“, е бил важен книжовен център през XIII в., свързан с държавния и църковния център на Втората българска държава?⁹

Извън приписката на поп Йоан липсват сведения за книжовна дейност не само в Баница, но и в друго селище или обител в гъстата манастирска мрежа в района на Враца и Врачанската епископия¹⁰. За посочения период те изобщо са изключително оскъдни¹¹ – такива има за книжовна дейност в Бдин през XIV в.¹² Също, въпреки преданията, разполагаме с малко категорични свидетелства за основаването през Втората българска държава на повечето от близко разположените врачански манастири, потенциални средища или поръчите-

⁵ **Дограмаджиева, Е., Райков, Б.** Банишко евангелие..., с. 17 – 18, 68 – 70.

⁶ От изключително значение е рударската дейност в региона, още от тракийско време.

⁷ **Иванова, В.** Два надписа от Асеневици – Батошовският и Врачанският. // *Известия на Българския археологически институт*, XV, 1946, с. 135 – 144. Няколкото къса от каменния надпис са намерени в пещера до останките от църква „вдясно от самите Вратца“, в която е имало и парчета от стенописи, според Вера Иванова напомнящи търновските. Надписът е сигурното и единствено свидетелство за съществуването на царски манастир в района на Вратица (Враца).

⁸ **Божилков, Б.** Династията на Асеневици. София, 1985, с. 110, 445 – 446; също **Смядовски, С.** Българска кирилска епиграфика IX – XV век. София, 1993, с. 192.

⁹ **Дограмаджиева, Е., Райков, Б.** Банишко евангелие..., с. 70; **Дилова, А.** Банишкото евангелие – средновековен писмен паметник, свързан с историята на с. Баница. – Доклад, Първи самостоятелни четения на Регионално краеведско дружество – Враца 2010 (URL: <https://kraevedivr.alle.bg/%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D1%81%D0%BA%D0%B8-%D1%87%D0%B5%D1%82%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F/2010/>, 15.05.2017); **Дилова, А.** Баница – село с богата история. Враца, 2013.

¹⁰ В този период тя попада в Бдинската (Видинската) епархия и е подчинена на Бдинската митрополия, с епархии подведомствени на Търновската патриаршия. **Цухлев, Д.** История на града Видин и неговата област (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Оряховско, Вратчанско, Фердинандско, Берковско и Крайна). София, 1932, с. 108 – 109; **Николова, Б.** Устройство и управление на Българската православна църква (IX – XIV век). София, 1997, с. 212 – 216.

¹¹ Срв. по: **Христова, Б., Караджова, Д., Узунова, Е.** Бележки...; вж. също **Гюзелев, В.** Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII – XIV век. (= Съчинения в 5 тома. Т. 4). София, 2014. Най-ранните сведения се отнасят за с. Равне (Рамне) до Охрид, ок. 1230 – 1241 г. и за столицата Търново през 1262 г., 1273 и 1277 г.

¹² **Христова, Б., Караджова, Д., Узунова, Е.** Бележки..., № 59, 62, 101.

ли на книжовна работа¹³. Несигурни са даже данните за манастир или църква с посвещение на св. Никола до/в с. Баница. За местността Манастирището, западно от с. Баница, археологическите проучвания удостоверяват останки от триконхална църква и парчета мазилка със следи от стенописи, а селището е определено като средновековно¹⁴. За посвещението на църквата се поражда съмнението, че с една хипотеза е била доказана друга – данните от приписката в *Бан*, за което се предполага, че е писано в с. Баница, са били приети за доказателство, че банишката църква е именно „Св. Никола“¹⁵. Единственото като че ли по-определено сведение е за оброчище, почитано на Никулден, наблизко до руините от църквата и манастирските постройки¹⁶. Липсата на достатъчно конкретни свидетелства не отменя съждението, че след възстановяването на Българската патриаршия през 1235 г. освен в столичния град и на Света гора, книжовници усилено са се трудили и другаде, за да осигурят необходимите за богослужението книги¹⁷. Тогава Баница до Враца би могло да е едно от множеството места, където един свещеник е преписал необходима книга, снабдявайки се с извод от столицата, от библиотеката на митрополитското или епископското седалище, или от близък книжовен център, предполагаемо организиран в средновековната Врат[и]ца.

При тази ситуация стана наложително да се проверят подсказаните други локализации на селището Баница. Всички те попадат в контактни зони на славянско и гръцко население, важно обстоятелство с оглед особеностите на *Бан*. В църквата „Св. Никола“ в с. Баница, Леринско (Веви), стенописите датират от 1460 г.; изследванията не откриват по-ранна фаза на градеж, нито са известни данни за селище с такова име от византийския период¹⁸. В полите

¹³ Бистрецкия (Касинец, „Св. Йоан Богослов“ или „Св. Иван Пустий“) (**Василиев, А.** Църкви и манастири из Западна България (= Разкопки и проучвания, IV). София, 1950, с. 80 – 83); „Св. Троица“ (**Михайлов, С.** Разрушеният манастир „Света Троица“ до Враца. // *Известия на Археологическия институт*, XVIII, 1952, с. 297 – 298; книжовната активност там в началото на XVII в. вероятно е симптоматична за възобновяването на старо книжовно средище); Градешничкия; Струпецкия (**Прашков, Л., Бакалова, Е., Бояджиев, С.** Манастирите в България. София, 1992, с. 121 – 123).

¹⁴ **Бучински, Д.** Триконхалната църква при с. Баница, Врачанско. // *Годишник на Народния музей*, VII, 1942, с. 250 – 251 (паметникът е отнесен по-скоро към периода на османското владичество); **Димитрова, Д.** Археологическите паметници във Врачански окръг. София, 1985, с. 19.

¹⁵ Вж.: **Николова, Б.** Православните църкви през Българското средновековие (IX – XIV в.). София, 2002, с. 77, цит. от: **Аризанова, С.** Селища и селищна мрежа във Видинската област (края на XIII – XIV в.). // *Bulgaria medievalis*, 3, 2012, р. 141 (п. 8); Баница се отбелязва като място „някъде в Североизточна България“.

¹⁶ **Николов, Б.** От Искър до Огоста. София, 1996, с. 9 – 11.

¹⁷ **Георгиев, Е.** Литературата на Втората българска държава. София, 1977, с. 11 – 13; **Гюзелев, В.** Училища, скриптории..., с. 126 – 127.

¹⁸ **Oikonomou, A.** Documentation and Restoration of Hagios Nikolaos in Vevi, Florina.

на планината Еленица, близо до църквите от византийската епоха във Водоча и Велюса и до град Струмица, се намира с. Баница¹⁹, както се предполага – древният Тивериопул; на могила до селцето имало останки от малка църква „Св. Георги“²⁰. Селото Баница (Карие), разположено на ок. 15 км североизточно от Серес, е разрушено през Междусъюзническата война, а българското му население емигрира. Гробът на Гоце Делчев до 1917 г. е бил на поляна, наречена на св. Никола, източно от църквата „Св. Димитър“²¹, а северозападно от селището се намирили развалини от стара църква²². Според едно несигурно сведение останки от римски път водят на север по линията Драма – Серес²³, но от познатата литература не може да се съди за по-богат културен живот там през Средновековието. Близостта до манастира „Св. Йоан Продром“ обаче е фактор, който отговаря на търсената книжовна среда, още повече че през 1345 г. манастирът минава във властта на Стефан Душан²⁴. Прочутият скрипториум, който твърде вероятно се е помещавал в главната църква на манастира²⁵, действа през втората половина на XIV в.²⁶ Обнадеждаващите обстоятелства се

(URL: https://www.academia.edu/7288524/Documentation_and_Restoration_of_Hagios_Nikolaos_in_Vevi_Florina, 16.05.2017); Paissidou, M. The Frescoes of Ayios Nikolaos at Vevi: a landmark in the monumental painting of 15th century in Western Macedonia. // *EINATIA*, 2007, No 11, p. 113 – 128 (URL: http://www.hist.auth.gr/old_hist/sites/default/files/ARX_05_Paisidou_Melina.pdf, 15.05.2017).

¹⁹ Милетиц, Л. Струмишките манастирски черкви при с. Водоча и с. Велюса. // *Македонски преглед*, 1926, № 2, с. 37.

²⁰ Злагарски, В. Пътешествие из Македония. – В: Научна експедиция в Македония и Поморавието 1916. Състав. П. Петров. София, 1993, с. 42.

²¹ Екип „Българско наследство“. Село Баница, Серско. 2016, <http://bgnasledstvo.org/bg/%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%BE-%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B0-%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%BE/> (20.05.2017).

²² Иванов, Й. Местните имена между Долна Струма и Долна Места. София, 1982, с. 20.

²³ Petrova, S. Nicopolis ad Nestum / Mestum. – In: Ivanov, R. (ed.) Roman Cities in Bulgaria. Corpus of Ancient and Medieval Settlements in Modern Bulgaria. Vol. 1. Sofia, 2012, p. 302 (URL: https://www.academia.edu/4053827/NICOPOLIS_AD_NESTUM_MESTUM, 27.05.2017).

²⁴ В негова простага от 1345 г., с която дарява собственост на манастира „Св. Анастасия Фармаколитрия“, се посочва, че той е близо до „селската община на Баница“, вж.: Bénou, L. Le codex B du Monastère Saint-Jean-Prodrome (Serrès) XIIIe – XVe siècles. Paris, 1998, p. 270 – 271 (No 156). Анотация за същия документ ситуира манастира до Зъхна, а въпросната собственост на братията, свещеници в желиховската (т. е. зъхненската) църква, се намирала в Кастица. Живојновић, Д. Регеста грчких повеља српских владара. // *Мешовита грађа/Miscellanea* (Београд), 27, 2006, с. 65 (№ 3) (URL: https://www.academia.edu/1348430/Regesta_gr%C4%8Dkih_povelja_srpskih_vladara, 02.06.2017).

²⁵ Bakirtzis, N. Library Spaces in Byzantine and Post-Byzantine Monasteries. // *Modern Greek Studies Yearbook*, 22/23, 2006/2007, p. 43 – 44 (URL: https://www.academia.edu/6391110/Library_Spaces_in_Byzantine_and_Post-Byzantine_Monasteries_, 25.05.2017).

²⁶ Литературата за книжовната дейност в манастира вж. у Bakirtzis, N. Library Spaces..., p. 43 – 44, notes 38, 39. Авторът смята, че първоначално библиотеката, където са се препис-

опровергават от изворите, които сочат, че църквата в серската Баница е била „Св. Георги“²⁷. Данните за малкия манастир в „мястото Баница“ на западния бряг на Света гора, около 4 км западно от българския манастир *Зограф*²⁸, не водят извън една незадоволителна хипотеза. Местността е разменната монета, с която се решава дългогодишен спор за земя между обителите *Есфигмен* и *Ватопед*²⁹. Какво е представлявал манастирът в Баница документите не разкриват, но Герасимос Смирнакис е видял там руините на една главна църква и на важни сгради³⁰. Историческите сведения за „манастирчето (μονυτήριον) в Баница“ Иван Дуйчев черпи от грамотите на манастира *Есфигмен*, публикувани от Жак Льофор³¹. От една зографска грамота от 1356 г. разбираме, че Баница е посветена на „светите Акиндини“, а хилендарски документ от 1389 г. свидетелства, че патрони са светите изповедници³². Затова допускането, че църква „Св. Никола“ би могла да се свърже с атонската Баница ще трябва или напълно да бъде отхвърлено, или да остане в много дълбок резерв. „Бачковската“ Баница е вероятно крепостта, известна и като Баница, която според Георгиос Цукалас се намира край с. Куклен, където тече топлият извор Баница³³. За първи път е спомената като „кастрон Баниска“ сред даренията в Типика на Григорий Бакуриани. Какво представляват „Брисис и останалите села и селца“, собственост на Баниска, не е описано в Типика и хрисовула³⁴.

вали ръкописи, е била в параклиса „Св. Никола“, над екзонартекса на католикона, вж. с. 41.

²⁷ Според документи единият датиран по-общо в XIV в., а другите два – от 1343 и 1339 г., Баница, „селска община“, е собственост на манастира заедно с църквата „Св. Георги“. **Bérou**, L. Le codex B..., p. 193 (No 117), 264 (No 152, No 153).

²⁸ **Pavlikianov**, C. The Early Years of the Bulgarian Athonite Monastery of Zographou (980 – 1279) and its Byzantine Archive. Sofia, 2011, p. 43, 49. Вж. още: **Павликянов**, К. Един вековен спор между атонските обители Зограф, Ксенофонт и Есфигмен. Ново документално свидетелство за метосите „Св. Филип“ и Ваница. – Във: Византия, Балканите, Европа. Изследвания в чест на проф. Василка Тъпкова-Заимова (= *Studia balcanica*, 25). София, 2006, с. 536; **Pavlikianov**, C. The Medieval Greek and Bulgarian Documents of the Athonite Monastery of Zographou. Sofia, 2014, p. 117, 122, 224, 230.

²⁹ Actes d'Esphigménou. Edition diplomatique par J. Lefort. Paris, 1973, p. 83 – 94 (12. Acte du prôtos Issac). Договорът е от 1316 г. Благодаря на о. Козма (Поповски) и Цветан Василев за достъпа до литературата.

³⁰ **Σμυρνάκη**, Γ. Τὸ Ἄγιον Ὄρος. Athènes, 1903, цит. по: Actes d'Esphigménou, p. 88. В акт № 13 се споменава „света църква“, вж.: Actes d'Esphigménou, p. 97.26 (13. Garantie des Esphigménites aux moines de Vatopédi).

³¹ С имената Баница/Ваница, Йованица, Боница/Воница, вж.: **Dujčev**, I. Slavica dans les Acta Aethoa. I. // *Byzantinobulgarica*, V, 1978, p. 291.

³² **Pavlikianov**, C. The Medieval..., p. 230.

³³ **Гагова**, К. Тракия през Българското средновековие (историческа география). София, 1995, с. 136 – 137. Според нея локализацията остава неясна.

³⁴ **Thomas**, J., **Hero**, A. C. (eds.) Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments. Dumbarton Oaks, Washington D.C. 2000 (Dumbarton Oaks Studies, 35), p. 524, 555 (URL: <https://www.doaks.org/resources/>

Археологическите изследвания в крепостта не са разкрили църковна сграда, но не е изключено в някое от посочените места да се е намирала църква „Св. Никола“. Такова допускане насилва фактите, още повече че отъждествяването на имената Баница и Баница/Баница не е безпроблемно. И накрая, тъй като данните за старини в „тетовските Баницы“ (Горна и Долна) са съвсем оскъдни, се връщаме там, откъдето започнахме – при врачанската Баница, най-възможна засега локализация на мястото, фиксирано в *Бан*.

КНИЖОВНИКЪТ ПОП ЙОАН

Неговият почерк има силно индивидуален облик³⁵, който не е открит в други ръкописи. Сред особености на дуктуса се вписва „общата стилизация“ на писмото чрез ограничителните чертици в краищата на буквените стъбла³⁶, към която се добавят и капките, твърде подобни на онези, с които завършват буквените стъбла в различни стилове на гръцкия минускул³⁷. Датираща стойност имат характерни алогографи като тези на **в**³⁸ или **ч**. Паралелите са най-вече с ръкописи от първата половина на XIII в. и от прехода между XIII и XIV в. Специфичен палеографски белег е т. нар. „средна“ носовка³⁹, позната от ръкописи с преобладаващо провинциален произход, отнасяни към първата половина на

[publications/doaks-online-publications/byzantine-monastic-foundation-documents/typ032.pdf](https://www.academia.edu/4947547/The_vakf_institution_in_Rhodope_mountain_in_15-17centuries_-_Chapter_3), 25.05.2017). В индекса Баница е идентифицирана като „in the theme of Phillipoupolis, modern Banista“ (р. 1757), т. е. Баница; вж.: **Борисов, Д.** *Вакъфската институция в Родопите – XV – XVII век.* Пловдив, 2008, с. 168 – 169 (URL: https://www.academia.edu/4947547/The_vakf_institution_in_Rhodope_mountain_in_15-17centuries_-_Chapter_3_%D0%92%D0%B0%D0%BA%D1%8A%D1%84%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0_%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D1%8F_%D0%B2_%D0%A0%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%82%D0%B5_-_XV-XVII_%D0%B2.__%D0%93%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%B0_III_, 07.06.2017) за първото споменаване на „село Кьоклене със село Баница“ в иджмал регистъра от 1528 – 1529 г., описващ вакъфа на Шахабеддин паша.

³⁵ Подробно палеографско описание вж. у **Дограмаджиева, Е., Райков, Б.** *Баницшко евангелие...*, с. 11 – 14. Пропускам любопитната украса, явно изработена от писача, с частични паралели в сръбски и български ръкописи от края на XIII – първата половина на XIV в.

³⁶ **Дограмаджиева, Е., Райков, Б.** *Баницшко евангелие...*, с. 11 – 12.

³⁷ Тази особеност е била забелязана и от Хайнц Миклас при по-ранно негово проучване на ръкописа.

³⁸ Така се пишат и малките червени инициали **В**. Най-близък вариант дава значително по-късен ръкопис, Диалози на Григорий Двоеслов, РНБ Q.I.275, от третата четвърт на XIV в. **Христова, Б., Загребин, В., Енин, Г., Шварц, Е.** *Славянские рукописи болгарского происхождения в Российской национальной библиотеке – Санкт-Петербург.* София, 2009, с. 119 – 121, № 54, табл. XCVI.

³⁹ Подробно палеографско описание у **Дограмаджиева, Е., Райков, Б.** *Баницшко евангелие...*, с. 11 – 14, но те не коментират употребата на този знак. Вж.: **Vakareliyska, C.** *The Curzon Gospel. Vol. 2.* Oxford, 2008, p. 12, 134 – 135.

XIII до първата половина на XIV в.⁴⁰: *Добрейшовото евангелие* (нататък *Добр*), изборния апостол НБКМ 880, *Радомировия псалтир*, *Кюстендилския постен триод*⁴¹, *Рилското Б евангелие*, *Худовия паримейник*, *Ягичевия Златоуст*, *Енинския стихирар*, *Кързъновото евангелие*⁴² (нататък *Кързън*) и много други. Датиратата и локализиращата стойност на знака, издаващ несигурност в правописа, не е изяснена⁴³. Липсата на по-точни палеографски паралели прави колеблива датировката на ръкописа, с възможно отместване към XIV в.

Според Хоръс Лънт датировка от XIV в. се оправдава от наличието на по-късни палеографски белези в *Бан*⁴⁴, мнение, което Синтия Вакарелийска подкрепя със своите наблюдения върху изключителната текстологическа близост на *Бан* и *Кързън*⁴⁵. Тя ѝ дава основание да смята извлечената от пасхална

⁴⁰ Също и **Vakareliyska**, С. The Curzon Gospel. Vol. 2, p. 134 и посочения по-ранен руски *Новгородски псалтир* (РНБ Соф. 63) от XII – XIII в. Графемата в заглавие в месецослова на изборното евангелие Зогр. 37 (**Кодов**, Х., **Райков**, Б., **Кожухаров**, С. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора. Т. 1. София, 1985, с. 54 – 55, табл. XLIII), писано с изряден устав от началото на XIV в., се оказва характерен за епохата „маниеризъм“.

⁴¹ В него се срещат и посочената форма на в, и употребата на „средната“ носовка.

⁴² За него ползвам данните у **Vakareliyska**, С. The Curzon Gospel. Vol. 2, p. 134 – 135.

⁴³ Изказвам благодарност към Елена Коцева и Андрей Бояджиев за споделените мнения и насоки. По повод *Рилското Б евангелие* Боряня Велчева (Към среднобългарската палеография. Ръкопис 1/12 от библиотеката на Рилския манастир. // *Palaeobulgaria/Старобългаристика*, 1977, № 3, с. 26) отбелязва, че преписвачът е правел грешки в среднобългарската правописна употреба на голямата и малката носовка, в резултат на което се е получил и този [среден] вариант.

⁴⁴ **Lunt**, H. On Editing Early Slavic Manuscripts: The Case of the Codex Suprasliensis, the Mstislav Gospel and the Banica Gospel. // *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* (Bloumington), 30, 1984, p. 59 – 60, 68 (цит. по: **Вакарелийска**, С. Съвпадения и разлики в текста и в месецослова на два близки евангелски ръкописа: Кързоновото (Видинското) и Банишкото евангелие. // *Palaeobulgaria/Старобългаристика*, 1994, № 1, с. 62 – 63).

⁴⁵ BL Add. Ms 39628, R. Cleminson, comp. The Ann Penington Catalogue. A union catalogue of Cyrillic manuscripts in British and Irish collections. London, 1988, p. 123 – 124, с датировка 1354 (?); вж.: С. Вакарелийска: **Vakareliyska**, С. A Preliminary Comparison of the Curzon and Banica Gospels. // *Oxford Slavonic Papers* (Oxford), n.s. 26, 1993, p. 1 – 39; The Curzon Menology (W. Bulgaria, c. 1354): Anomalies and Archaisms. // *Indiana Slavic Studies* (Bloomington), 1994, No 7, p. 264 – 272; Съвпадения и разлики..., с. 58 – 67; The Lost “Banica Gospel” Folia from Luke and John. // *Polata knjigopisnaja* (Amsterdam), 29 – 30, 1996, p. 50 – 177; Western Bulgarian or Macedonian? The Dobrejšo Gospel. // *Slovo: Journal of Slavic Languages, Literatures and Cultures* (Upsala), 50, 2010, p. 13 – 26 (URL: <http://www2.moderna.uu.se/slovo/Archives/2010-50/Cynthia-slutversion.pdf>, 14.04.2017); The Curzon Gospel. Vol. 1 – 2. Oxford, 2008; Култове и календари в средновековна България. До каква степен култовете на светците са отразени в месецословите? – В: Светци и свети места на Балканите. 1 (= *Старобългарска литература*, 47). София, 2013, с. 313 – 320; Relationships between the Greek Prologue of 1295 and Nine South and East Slavic Calendars. – In: *Vis et sapientia: Studia in honorem Anisavae Miltenova*. Нови извори, интерпретации и подходи в

таблица в ръкописа датировка на *Кързън* ок. 1354 г. за меродавна по отношение на *Бан*, но въпреки убедеността си в неговия по-млад текст, се въздържа от категорично заключение⁴⁶. Още в началото на своите изследвания С. Вакарелийска определя *Кързън*, *Бан* и *Добр*⁴⁷ като западнобългарски и като единственото засега ясно дефинирано текстологично семейство от български четиревангелия за XIII – XIV в. За изработването им и преписването им в общо средище очевидно може да се пита само по отношение на двата по-късни ръкописа, макар че типовете писмо, индивидуалният дуктус, украсата, която е изключително опростена в *Кързън*, сякаш изключват такава връзка. Споделени кодикологически особености обаче са декоративните рубрики на гръцки с кирилска транслитерация, показващи недобро знание на гръцкия език. Двете заглавия пред Лука и Йоан в *Бан* са поместени в съответните заставки на л. 96а и л. 148а. На л. 185б, в края на Йоан, е оформен завършителен надпис на кирилица, в който се смесват двата езика. В *Кързън* (л. 130б) единственото заглавие, оформено по този начин, е към Йоан. Без да са проверени всички източници, се създава впечатлението, че използване на гръцки форми (с гръцки правопис!) на знакови места в българските ръкописи е по-добре подкрепено с примери от XIV в. вероятно във връзка с атонската реформа и както изглежда, книжовниците са го възприели като маниер да се демонстрира висока образованост⁴⁸. Дали *Бан* и *Кързън* са продукт на неособено грамотно подражание в провинциален вариант е само един от поводите да се обърнем пак към темата за книжовното средище, но от гледна точка на неговия „профил“.

КНИЖОВНО СРЕДИЩЕ В С. БАНИЦА, ВРАЧАНСКО?

Наличните факти не разкриват дали поп Йоан е направил инцидентно един препис на Евангелието в (и вероятно за) селището или е работил в или

медиевистиката. София, 2016, с. 350 – 394.

⁴⁶ **Vakareliyska**, С. The Curzon Gospel. Vol. 2, p. 125, 290; Western Bulgarian..., p. 15, датировка от първата четвърт на XIV в.

⁴⁷ От първата половина на XIII в. (1221?), вж.: **Христова**, Б., **Жараджова**, Д., **Икономова**, А. Български ръкописи запазени в България XI – XVIII век. Своден каталог. Т. I. София, 1982, с. 24, № 12; **Цонев**, Б. Добрейшово четвороевангеле. Среднобългарски паметник от XIII в. (= Български старини, I). София, 1906, с. 7, 23 – 31, 264 допуска производ в днешните северномакедонски земи.

⁴⁸ Сред примерите са тайнописът с гръцки букви в *Тертеровото евангелие* от 1322 г., молитвата на гръцки, вписана от писача поп Филип на л. 38а в *Синодалния претис* на Манасиевия летопис отпреди 1344 – 1345 г., правен за цар Йоан Александър, началото на бележката на книжовника Пръвослав в сборника от 16 слова на св. Григорий Богослов НБКМ 674 от 60-те години на XIV в., писан за логотета Мита, повторението на гръцки на фразата „Христос начало и конец“ под буквения лабиринт в *Норовия псалтир* от първата трета на XIV в., заглавията към евангелията в Зогр. 42 от първата половина на XIV в.

за по-голямо книжовно ателие или средище. Указанието в колофона не уточнява за кого и къде е запълнил необходимостта от тази богослужбена книга – в църква или манастир. По-вероятно е второто: съществуват свидетелства за преписване на ръкописи в манастирските църковни сгради, в специално обособени или налични подходящи пространства⁴⁹. Обръщението на книжовника към отците и братята, макар и стандартно, е формула, която може да сигнализира за манастирското предназначение на ръкописа. Указание за евентуална манастирска употреба е отбелязването в литургичните рубрики на велико повечерие, мефимон⁵⁰.

Независимо от скептицизма спрямо възможността в Баница да е имало значителен център, то поп Йоан трябва да е набавил своя извод⁵¹ или изводи, които са оставили своите следи в ръкописа, от определено „депо“ с образци от гръцки и стари славянски ръкописи⁵². Представа за него дават откритите от С. Вакарелийска нови, но и много архаични текстологични и езикови пластове в *Бан* и *Кързън*, особено показателни в съставите на месецословите в двата ръкописа⁵³, наред с установените процеси на сверяване с гръцки текстове. Важно откритие е предпочитанието при подбора на текстове към „домашната“ редакция на славянското Евангелие, която за скриптория или манастира, където е работил писачът, е т. нар. DBC antigraph, т. е. общият извод за текстологичната фамилия⁵⁴. Поддържаната архаизираща традиция води до върната

⁴⁹ Bakirtzis, N. Library Spaces...

⁵⁰ От гр., букв. „с нами [Бог]“, началните думи на рефрен от службата, които започват да се използват като обозначение на (велико) повечерие, вж. Слива, Е. Часословы Студийской традиции в славянских списках XIII – XV веков. // *Труды Отдела древнерусской литературы*, 51, 1999, с. 95 (http://odrl.pushkinskiydom.ru/LinkClick.aspx?fileticket=3oFr9KtvV_8%3D&tabid=2297, 06.06.2017); Владышевская, Т. Типографский устав и музыкальная культура Древней Руси XI – XII веков. – В: Типографский устав: устав с кондакарем конца XI – начала XII века. Под ред. Б. Успенского. Т. 3. Исследования. Москва, 2006, с. 249. Указанието се намира и в трите ръкописа от семейството, Vakareliyska, С. The Curzon Gospel..., р. 24. Вж. по-специално Скоморохова, Л., Наумов, А. Баницкое евангелие как богослужебный памятник. // *Palaebulgarica/Старобългаристика*, 1985, № 1, с. 73 – 101.

⁵¹ Така нареченият СВ antigraph или много близък до него вариант, Vakareliyska, С. The Curzon Gospel...

⁵² Това не се отнася само до ползваните в *Бан* антиграфи, ако съдим по анализите на Вакарелийска.

⁵³ Архаизмите сочат италианско-гръцки влияния там, където редки римокатолически и константинополски пред-Василиеви (т. е. отпреди Синаксара на император Василий II) вписвания се засичат с месецослови в италианско-гръцки ръкописи от XI в., Vakareliyska, С. The Curzon Gospel..., р. 293. Фактът е установен от Хайнц Миклас, Miklas, H. Kyriellomethodianisches und nachkyriellomethodianisches Erbe im ersten ostslavischen Einfluß auf die südslavische Literatur. – In: Symposium Methodianum. Beiträge der Int. Tagung in Regensburg (17. bis 24. April 1985) zum Gedenken an den 1100. Todestag des heiligen Method. Herausgegeben von K. Trost, E. Völkl u. E. Wedel (= Selecta slavica, 13). Neuried, 1988, S. 449 – 454.

⁵⁴ Вж.: Dimitrova, M. Cynthia Vakareliyska: The Curzon Gospel. Vols. 1 – 2. Oxford,

констатация, че ако нямаше дата, *Кързън* би бил определен като ръкопис от XIII в., което го превръща в опорна точка за преразглеждането на възприети палеографски критерии⁵⁵.

Въпреки че Вакарелийска не поставя анализите и изводите си в перспективата на светогорските книжовни и литургични реформи от XIII и XIV в.⁵⁶, те имат отношение към тях. Според едно мнение на Лиля Скоморохова и Александър Наумов пределната пълнота в литургичния състав на *Бан*, в съчетание с израза от колофона на поп Йоан „защото бързо писах поради извода“, прави от ръкописа документ на литургичната реформа, проведена в първата половина на XIII в. с активното участие на архиепископ Сава⁵⁷. Макар и негласно, авторите смятат ръкописа за не по-късен, а вероятно и по-ранен от края на столетието, като намекват, че необходимост от същия извод е имало и другаде – ситуация, която не се съгласува с предложената по-късна датировка.

* * *

Очевидно, необходима е корелация между всевъзможните данни, извлечени от *Бан* и *Кързън*, и редакционните промени, съответстващи на по-ранната или по-късната литургична реформа, за да се установят хронологията и идеологията в съставянето на тези паметници. Дали особеностите се вписват в характера на атонската реформа от XIV в. или представляват съзнателно консервативно и архаизиращо явление на текстологично, литургично и графично-орнаментално ниво, противостоящо на официалното течение? В първия случай *Бан* ще се окаже в позицията на ретранслатор на новото, а „мястото Баница“ или близко до него – наистина важен център, където и да се намира. Във втория случай хипотезата за тясна връзка със столицата отпада, но остава

2008: Oxford University Press. ISBN 978-0-19-921677-2 (vol. 1); 978-0-19-921677-9 (vol. 2); 978-0-19-921679-6 (vol. 1 and 2 set), 961 pp. (vol. 1) + 316 pp. (vol. 2): The Edition of the Curzon Gospel: A new step in the study of mediaeval Slavonic written culture. // *Slovo. Journal of Slavic Languages, Literatures and Cultures*, 52, 2011, p. 97 – 103, специално р. 101 (URL: <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:469352/FULLTEXT01.pdf>, 07.06.2017).

⁵⁵ **Vakareliyska**, C. The Curzon Gospel..., p. 286 – 287; вж. датировка XIII – XIV в. у **Djourova**, A., **Dujčev**, I. Slavonic Manuscripts from the British Museum and Library. London, 1977, p. 25 – 26, No 1.

⁵⁶ За несъвпаденията между календарите и актуалните култове на светци вж.: **Вакарелийска**, С. Култове и календари..., където основно са използвани *Бан* и *Кързън*.

⁵⁷ **Скоморохова**, Л., **Наумов**, А. Баницкое евангелие..., с. 73 – 101. Според авторите св. Сава възражда Българската църква след униатските ѝ отклонения. Те обаче придават важно значение на израза „в пълнота“ – в оригинала той гласи „а вы наплъните“. За значението на реформата на св. Сава за развитието на богослужебната книжнина в западно-българските манастири вж.: История на българската средновековна литература. Състав. А. Милтенова. София, 2009, с. 439.

открит ключовият въпрос – кой тогава е църковният център, поддържащ архаичното течение и кое средище набавя образците както за *Бан*, така и за *Кързън*?

За тези съотношения, които произтичат от следваната литургична традиция и засягат времето и мястото на написване на ръкописа и връзката му с *Кързън*, значение има попълването на празнини от палеографски и кодикологически характер. Освен проблематизирането на въпроса със „средната носо-совка“, трябва да се отчетат и други, извън посочените по-горе, кодикологически особености, като необичайния тип линиране на *Бан*⁵⁸: той отговаря на формулите P4 43D1d и P4 42D1⁵⁹, които показват усложнена мрежа от вертикални и хоризонтални линии, по-характерна за сръбски и гръцки пергаментни ръкописи докъм 60-те години на XIV в.⁶⁰

Изложените съображения обръщат посоката на изследване: вместо доказателство за съществуването на активно книжовно средище във Враца/Баница или района, *Бан* е само предпоставка за предстоящо доказване, а както показва събраните данни, локализирането на средището в западнобългарските предели е проблематично, особено що се отнася до очертаната ситуация за евентуален произход в контактна славяно-гръцка книжовна среда.

Следователно поп Йоан, който не е пожелал да ни улесни с посочването на годината, часа и географските параметри на мястото, в което е преписал един голямоформатен и, въпреки недотам умело изработената украса, несъмнено представителен кодекс, с памети на български светци⁶¹, ни предоставя още научни главоблъсканици, като тази кой е „изводът“ на *Бан* и кой и къде е бързал да го вземе.

СЪКРАЩЕНИЯ

Зогр.	Библиотека на Зографския манастир, Света гора
НБКМ	Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София
BL	British Library, London

⁵⁸ Вж.: **Дограмаджиева, Е., Райков, Б.** Банишко евангелие..., с. 12, Схема 2.

⁵⁹ Répertoire de réglures dans les manuscrits grecs sur parchemin. Base de données établie par J.-H. Sautel à l'aide du fichier Leroy et des catalogues récents. Turnhout, 1995 (= Bibliologia, vol. 13).

⁶⁰ Изводът е на базата на проучени ръкописи до края на XIV в. в Националната библиотека във връзка с подготовянния от мен корпус на украсените славянски ръкописи. Вж.: **Vakarelijska, C.** The Curzon Gospel..., p. 210 – 211, 225 и др. за текстологични връзки на *Кързън* със сръбски изборни евангелия.

⁶¹ Включително цар Петър – **Дограмаджиева, Е., Райков, Б.** Банишко евангелие..., с. 21 – 22.